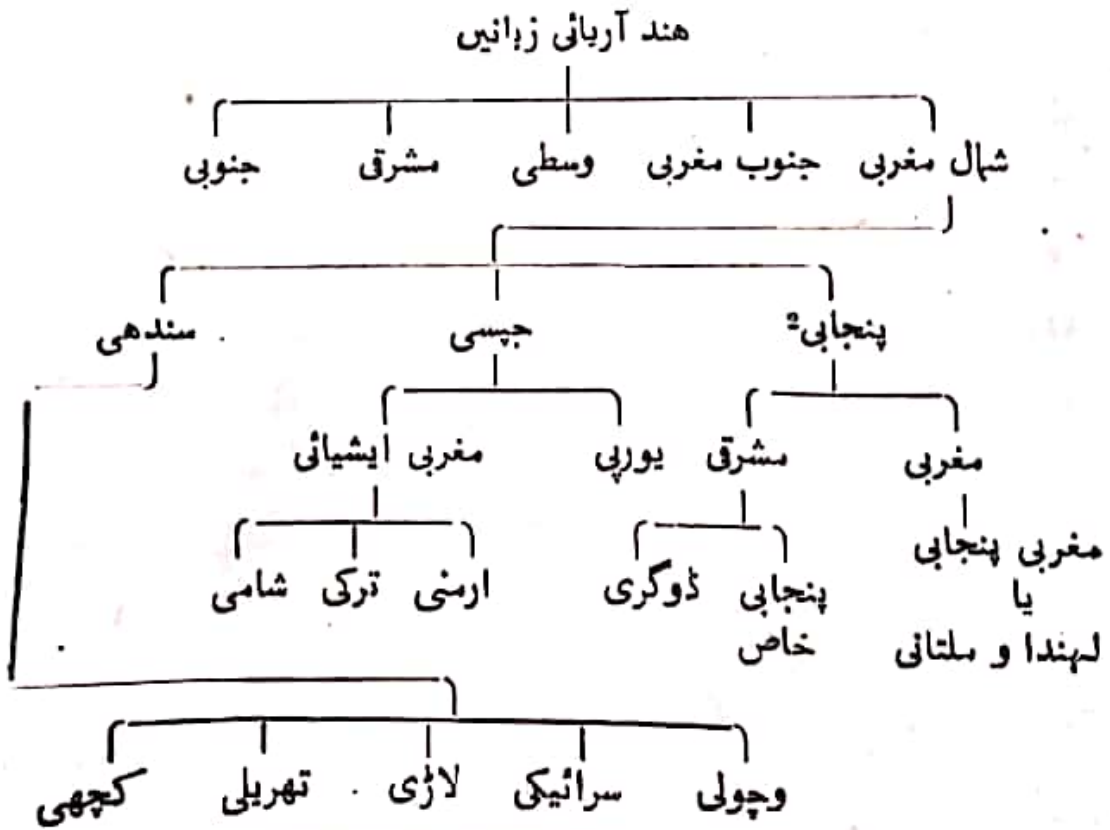

اس جدول میں دو باتیں دلچسپ اور قابل ذکر ہیں۔ ایک یہ کہ زبانوں کی گروہ بندی میں پنجابی کو اندرونی دائرے کے وسطی گروہ میں دکھایا گیا ہے۔ دوسری یہ کہ بیرونی دائرے کے شمال مغربی گروہ میں جنوبی لہندا اور شمالی سندھی یعنی سرائیکی کو ملا دیا گیا ہے۔ چونکہ یہی دو باتیں ہماری بحث میں مرکزی حیثیت رکھتی ہیں۔ اس لئے ان پر علیحدہ باب میں تفصیل سے لکھا جائے گا۔

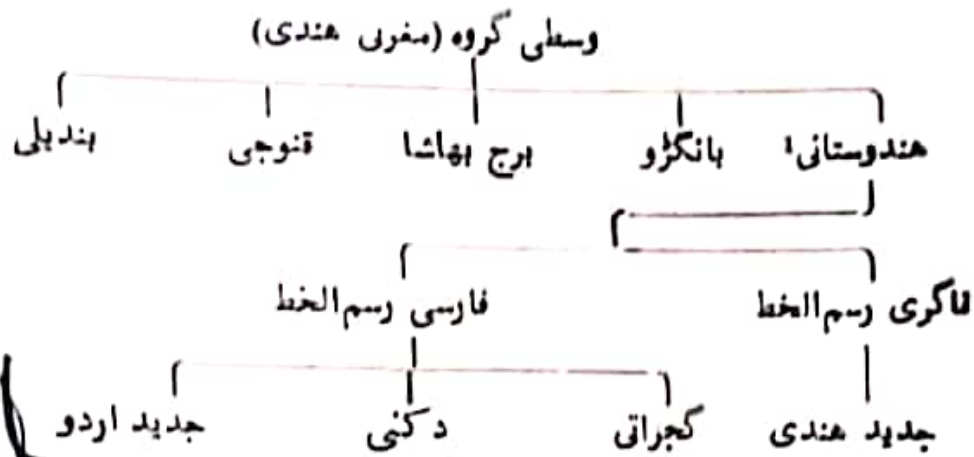
ڈاکٹر زور کی گروہ بندی : اب زبانوں کی گروہ بندی کی دوسری صورت پیش کی جاتی ہے ۔ جسے ویبر اور چیٹر جی اور ڈاکٹر سید محی الدین قادری زور وغیرہ ماہرین لسانیات نے تسلیم کیا ہے۔ ڈاکٹر سید محی الدین قادری زور فرماتے ہیں کہ ”ہماری نظر میں ویبر اور چیٹر جی کا یہ خیال درست ہے کہ موجودہ ہند آریائی زبانوں کو ان کی لسانی اور ترکیبی خصوصیتوں کے لحاظ سے حسب ذیل پانچ شاخوں میں تقسیم کرنا چاہئے :-

- ۱۔ شمال مغربی - ۲۔ جنوب مغربی - ۳۔ وسطی - ۴۔ مشرقی - ۵۔ جنوبی۔“

ان شاخوں کی مزید تقسیم اس طرح کی گئی ہے :-

- ۱۔ ہندوستانی لسانیات از ڈاکٹر سید محی الدین قادری زور، ایم۔ اے۔ پی ایچ۔ ڈی شائع کردہ مکتبہ معین الادب، اردو بازار، لاہور طبع ثانی ۱۹۵۰ء ص ۶۰ -
- ۲۔ ایضاً ص ۶۴ -

شمال مغربی اور وسطی گروہ کی زبانیں : چونکہ ہمارے موضوع کا تعلق صرف شمال مغربی اور وسطی گروہ کی زبانوں سے ہے۔ اس لئے باقی گروہوں^۲ کی مزید تقسیم کو نظر انداز کیا جاتا ہے۔ مندرجہ صدر جدولوں سے ذیل کے اہم حقائق ظاہر ہوتے ہیں:

۱۔ شمالی مغربی گروہ میں پنجابی کو دکھایا گیا ہے اور اس کے دو حصے بنا دیے گئے ہیں، ایک مشرقی پنجابی جس میں پنجابی خاص اور ڈوگری شامل ہیں، دوسرا مغربی پنجابی جس کا نام مغربی پنجابی یا لہندا و ملتان رکھا گیا ہے۔ لہندا اور ملتان کے درمیان واؤ عطف یہ ظاہر کرتی ہے کہ یہ دونوں علیحدہ علیحدہ بولیاں ہیں اور انہیں مغربی پنجابی بھی کہا جاتا ہے۔ یعنی یہ دونوں بولیاں (لہندا اور ملتان) دراصل پنجابی ہی کی شاخیں ہیں۔ اس تقسیم کے لئے کوئی دلائل پیش نہیں کئے گئے اور ہمیں اس سے اختلاف ہے۔ جس کی وضاحت بالتفصیل کی جائے گی۔

۱۔ ہندوستانی لسانیات از ڈاکٹر سید محی الدین قادری زور، ایم۔ اے۔ پی ایچ۔ ڈی۔ شائع کردہ مکتبہ معین الادب، اردو بازار لاہور طبع سال ۱۹۵۰ء ص ۷۰۔
 ۲۔ اس کے لئے ملاحظہ ہو منسلکہ نقشہ جو ہندوستانی لسانیات سے نقل کیا گیا ہے۔

۲۔ جدید اردو ، جدید ہندی ، دکنی اور گجراتی کو ہندوستانی سے ماخوذ دیکھا یا گیا ہے اور ہندوستانی ، بانگڑو ، برج بھاشا ، قنوجی اور ہندیلی کو ایک گروہ مغربی ہندی یا وسطی گروہ میں شامل کیا گیا ہے۔

مغربی ہندی : مغربی ہندی کی اس تقسیم سے گریسن بھی متفق ہے۔ اگرچہ وہ پنجابی کو اسی وسطی گروہ یعنی اندرونی دائرے کی زبانوں میں شامل کرتا ہے وہ کہتا ہے کہ ”مغربی ہندی“ اس اپ بھرنش سے ماخوذ ہے جو سوراسینی پراکرت کے مطابق تھی (سوراسینی سب پراکرتوں سے زیادہ سنسکرتی ہے) مغربی ہندی اس رقبے میں بولی جاتی ہے جہاں سے آریائی تہذیب نکل کر ہندوستان کے باقی حصوں میں پھیلی ہے، اور اس کی بولیوں میں سے سب سے بڑی بولی برج بھاشا کا صدر مقام متھرا ہے۔“

مغربی ہندی کا علاقہ تقریباً وہی ہے جو قدیم سنسکرت کے جغرافیہ دان کے نزدیک مدھیہ دیس (Mid-land) تھا۔ اور جو مغرب میں سرسوتی اور مشرق میں آجکل الہ آباد کے درمیان واقع تھا۔ اس کی شمالی حد کوہ ہمالیہ تھی اور جنوبی حد دریائے نربدا۔ یہ علاقہ برہمنیت کی مقدس سرزمین تھی اور ہندوؤں کی تہذیب کا مرکز۔

اس تفصیل کے بعد ہماری بحث کے لئے تین موضوع رہ جاتے

ہیں :-

۱۔ ’پنجابی‘ وسطی گروہ میں شامل ہے یا شمال مغربی گروہ

میں ؟

۱۔ لنگواشٹک سروے آف انڈیا۔ گریسن ، شائع کردہ گورنمنٹ آف انڈیا ۱۹۱۹ء ، جلد نہم ، حصہ اول ، ص ۲۰۔

۲۔ لہندا اور ملتانى پنجابى ہى كى شاخىں ہىں يا اس سے الگ ہىں؟

۳۔ لہندا اور ملتانى كا آپس ميں كيا رشتہ ہى؟

اس سے پہلے كہ ان سوالوں كے جواب دينے كى كوشش كى جائے۔ ضرورى معلوم ہوتا ہى كہ پراكرت زبانوں كى اصليت اور ماضيت پر روشنى ڈالى جائے۔ يہ مسئلہ چونكہ تفصيل طلب ہى اس لئے اس كے لئے عليحدہ باب قائم كيا جاتا ہى۔

پاکستان دیاں آریائی زبانان

پاکستان دیاں زیادہ تر زبانان مخلوط Mixed Languages ہن۔ جیرھیاں مگڑائیڈ، منڈا، دراوڑ، آتے آریائیں دیں زبانیں نال رل تے اجوکی شکل پاتی اے۔ چونکہ آریا اخیرى وڈی نسل ہے جیرھی گروہیں دی شکل وچ صدیں تائیں وادی سندھ میں اندی رہی۔ ات واسطے انھیں دیں زبان آتے اوندے مختلف انھیں نے ایتھوں دیں پرائیں زبانیں دی ساخت آتے لغات کوں متاثر کیتا۔ ات واسطے ہن پاکستانی زبانیں کوں آریائی زبانیں دے ٹبر نال منسلک کیتا ویندے ورنہ ابتدائی آریائی زبان اتے موجودہ آریائی زبانیں وچ کافی اختلافات ہن جیرھے لغات دے نال فقرے دی بناوٹ وچ وی نظر آندن اتے جیندے وچ ایتھوں دیں انھیں پرائیں زبانیں دے آثار وی لہجہ آندن۔ پاکستان دیاں آریائی زبانان ہندوستان دی آریائی زبانیں کوں مختلف ہن توڑے جو ماہرین لسانیات عام طور تے انھیں ساریاں کوں ہند آریائی زبانیں دانان ڈیندن۔ لیکن انھیں وچ پشچہ زبانیں دا انج خاندان وی بیدن۔ جیویں گریسن ہن۔

پشچہ زبانیں دا ایہو فرق اے جیرھا پاکستانی آریائی زبانیں کوں ہندوستان دی آریائی زبانیں بنگالی، اڑیہ، آسامی وغیرہ کوں انج کریندے۔

ہندوستان وچ پہلے آریائی قافلے اُبھے علاقے وچ آئے انھیں دی زبان جیرھے بروہشکی، منڈا آتے دراوڑ زبانیں نال رلا کیتا تاں ہک بی زبان پیدا تھی۔ جیکوں پشاجی آکھیا ویندے، پشاجی والا گوتے علاقائی بنیادس تے ایٹیاں کئی شکلاں

ہائیں۔ جنہیں وچوں وادی سندھ دیاں نویاں اُتے موجودہ زبانیں جنم کدھاں ہن۔
 وادی سندھ دیاں پاکستان دی موجودہ حدود دے علاوہ ہندوستان دے علاقے
 راجپوتانہ اُتے گجرات تائیں پھیلا ہویا ہا۔ ات واسطے ایس علاقے دیاں زبانیں کجراتی
 ، مارواڑی ، راجھستانی وچ وی پشاپہ زبانیں دے اثرات ملدن۔

آریائیں داڈو جھاگروہ جیرھلے وادی سندھ وچ آیا۔ او آریائی زبان دا
 ویدک لہجہ الیند اہا۔ اووی وادی سندھ وچ کافی عرصہ رہا اتے وید تصنیف کیتے ایندے
 نتیجے وچ پہلے آوٹ والے آریا بیرونی دائرے وچ پھیلے گئے جڈاں جو بعد وچ آوٹ
 والے آریا اندورنی دائرے وچ آ گئے۔ ایس آریائی زبانیں دے ڈو وڈے نمبر ہن
 گئے جیندے وچوں ہک انڈس اے۔ جیندے وچ او زبانیں اندن جیرھیاں وادی
 سندھ وچ پلیاں تے جو ان تھیاں ایہہ ہن پاکستان اتے ہندوستان دے کچھ مغربی
 علاقے وچ بولیاں ویندن۔ جڈاں جو ڈو جھا خاندان انڈک اے۔ جیندیاں زبانیں
 مشرقی ہندوستان بنگلہ دیش وچ بولیاں ویندن۔ ایہہ نقشہ کجھ ایس اے۔
 قدیم آریائی زبان:

ا۔ ہند آریائی (انڈک اے انڈس یا پشاپہ)

ب۔ ایرانی

ج۔ یورپی

انڈک زبانیں وچ ہندوستان دیاں آریائی زبانیں اندن ، جڈوں جو انڈس وچ
 پاکستانی زبانیں اندن اتے ایندے وچ ہک لہندا گروپ خصوصی طور تے قابل ذکر
 اے۔ اے لہندا گروپ ول ڈو حصیں وچ ونڈیا ونج سگدے۔ مغربی اتے مشرقی گروہ

مغربی گروہ دریچ سندھی، سرائیکی، پٹھواری، ہندکو وغیرہ شامل ہیں۔ جنہاں جو مشرقی گروہ دریچ گجراتی، راجستھانی، مارواڑی وغیرہ شامل ہیں۔

پرانے ماہرین لسانیات ہند آریائی زبانیں کون انڈک اتے انڈس دریچ تقسیم نہیں کریندے جیرمیکس پک وڈی لسانی غلطی اے۔ حالانکہ جارج ابراہم گریرسن اہدے۔
 ”ان زبانوں کے ماخذ سرچشمہ سے متعلق ہمیں بہت کم علم ہے سندھی سے بالکل پہلے اسکی پیش رو“ اپ بھرنش پراکرت“ ہوا کرتی تھی جس نام ورنچڑا تھا۔ اور جس کے متعلق ہندوستانی گریرسن مرکند یہ ہمیں کچھ اطلاع بہم پہنچاتا ہے نیز وہ ایک ایسی وراچڑہ پشاپتی کا ذکر کرتا ہے جو بظاہر اس علاقے میں بولی جاتی تھی۔ اور اس بات پر اصرار کرتا ہے کہ کیکیہ پشاپتی اس پراکرت کی سب سے بڑی قسم تھی۔ پشاپتی زبان جو اقوام درد کے آباؤ اجداد کی زبان تھی۔ پس دردی اثرات کی توجیہ اور اس بات کا ثبوت شمالی مغربی (ہند) زبانوں کی بنیاد پشاپتی زبان پر رکھی گئی ہے جو اس علاقے میں کسی وقت بولی جاتی تھی۔ اس شہادت سے مکمل ہو جاتا ہے۔“

ڈاکٹر مہر عبدالحق کہتے ہیں:

”جہاں تک تاریخ کا تعلق ہے وہ صرف اتنا بتاتی ہے کہ وادی سندھ کی زبان ایسی اپ بھرنش ہے جو پشاپتی یا تو شاخ ہے یا اس سے متاثر ہوئی ہے، کشمیری، سندھی اور کوہستانی سب پشاپتی زبانیں ہیں ملتان اور سندھی (جسے لہندا کہا جاتا ہے) سب وادی سندھ کی زبان پر استوار ہوئی۔ (۱)

ڈاکٹر ناموس بھی اس کی تائید کرتے ہیں ہند آریائی زبانوں میں اپنی خصوصیات کے لحاظ سے جو زبانیں پشاپتی کے قریب تر ہیں وہ سندھی اور لہندا ہی ہیں۔ زبانیں جو پشاپتی

(۱) ملتان زبان اور اس کا اردو سے متعلق صفحہ نمبر 90

کے جنوب میں ہندوستان کے میدانوں میں آج مروج ہیں۔ آٹھویں صدی قبل مسیح کے قریب جو آریا قافلے پنجاب کے میدانوں میں داخل ہوئے وہ ایک زبان بولتے تھے جو موجودہ پنجابی، ہندا اور سندھی کی ماں تھی ان سب زبانوں نے اپنے لئے چند عناصر اس اساسی زبان سے منتخب کر لئے اور ان کو رواج دیا یعنی ان کو اپنا کر مخصوص کر لیا۔ اس طرح سے یہ زبانیں ایک دوسرے سے الگ ہو گئیں۔ لیکن اصل اساسی زبان وہ آریا لوگ بولتے تھے جو پنجاب کے راستے وادی سندھ جہلم میں سے گزر کر کشمیر میں داخل ہوئے۔ انہوں نے اپنی زبان کی گرائمرائی خصوصیات پشاور کی زبان کو دے دیں۔ وہاں پر یہ عناصر کھل کھل کر دوسرے لسانی عناصر میں یکجا ہو گئے۔ (۱)

ایندی مزید تائید ڈاکٹر میمن عبد المجید سندھی اس طور سے کریندن۔

”قدیم زمانے میں وادی سندھ کے تمام علاقوں میں پشاپی پراکرت رائج بھی تھی یعنی پشاپی اپ بھرنش سندھ سے لے کر پنجاب تک چھائی ہوئی تھی۔ مگر آہستہ آہستہ اس نے مختلف علاقوں میں مختلف زبانوں کی صورت اختیار کر لی اب تک اور ہندا (کیکی) زبانیں وجود میں آ گئی ہیں۔“ (۲)

انہیں ساری زبانیں دس دہشتے کوں سمجھن واسطے ”لسانیات پاکستان“ دا ایہہ اقتباس مفید ہوئی۔ ”سنسکرت صرف نحو کے ماہر“ مارکنڈیہ، نے وادی سندھ میں وراچڈا، پشاپی کا ذکر کیا ہے اور اس کا ایک دوسرا نمونہ کیکیہ پشاپی تھا۔ ہم چند آچاریہ نے چولکا پشاپی کا نام بھی لیا ہے، بقول گریسن چولکا پشاپی کشمیر اور اس کے نواح میں رائج تھی۔ جہاں کافرستان، چترال، کشمیر اور دروستان کی دوسری زبانیں وجود میں آئیں۔ کیکیہ پشاپی، ڈیرہ اسماعیل خان، ڈیرہ غازیخان اور ملتان تک رائج تھی۔ جس سے ہند کو (ہندا) نے جنم لیا۔ وراچڈا پشاپی نے ملتان (سرائیکی) کی صورت اختیار کی (۲)

(۱) لسانیات پاکستان 323 بحوالہ تین ہندوستانی زبانیں صفحہ 60

(۲) لسانیات پاکستان صفحہ نمبر 412

اتھاں اے ہن وادی سندھ دیں آریائی اتے ہندوستان دے آریائی زبانیں دے کجھ
بنیادی فرق دی ڳالھ سمجھ سگھوں جو ہندوستان دیاں آریائی تے پاکستان دیں آریائی
زبانیں وچ کجھ بنیادی فرق ہن۔

1۔ ہندوستان دیاں اکثر زبانیں دے لفظیں دے درمیان حرف ت نہیں انداگر
سرائیکی تے سندھی وچ استعمال تھیندے، مثال دے طور تے۔

ہندی: سیٹا، کیٹا، پیتا، سیتو، پیتو، کیٹو
سرائیکی: سیٹا، کیٹا، پیتا، سیتو، پیتو، کیٹو
سندھی: سیٹا، کیٹا، پیتا، سیتو، پیتو، کیٹو

ایہہ طریقہ دردائی زبانیں دا اے۔ جیرھا سندھی اتے سرائیکی وچ وی رائج اے۔
(2) سرائیکی وچ عام طور تے مرکب لفظیں دے ڈوجھے حصے یا آخری رکن تے
زور پندے مثلاً غلام نبی تے رادھا کشن وچ ب نے ش تے دباؤ پندے۔ اتے ایہہ
آوازاں ڈودفعہ محسوس تھیندن۔

(3) ہندوستان دے کئی زبانیں وچ ز تے ش نہیں الایا وچ سگھدا جڈاں جو
سرائیکی، سندھی تے پشچیم زبانیں وچ الایا ویندے مثال دے طور تے ہندوستانی
الاولیٰ آ لے لوک زور کوں "جور" اتے شکر کوں "سکر" الیندین۔

4 پشچیم زبانیں وچ کشمیری، سندھی اتے سرائیکی نال کافی قریب ہے انہیں زبانیں
وچ مصدر دے آخر وچ "ن" اندے

کشمیری	سرائیکی	سندھی	کشمیری	سرائیکی	سندھی
بولن	بولن	بولن	ورتاون	ورتاون	ورتاون
لبھن	لبھن	لبھن	بگاڑن	وگاڑن	بگاڑن

ایندے علاوہ سرائیکی سندھی اتے کشمیری دی لغات وچ وی کافی اشتراک اے

کشمیری	سرائیکی	سندھی	کشمیری	سرائیکی	سندھی
تریہ	ترے	ٹرے۔ ٹے	ست	ست	ست
اٹھ	اٹھ	اٹھ	دھ	ڈھ	ڈھ
تہاڈو	تہاڈا	توہانجھ	بہہ	پہہ	ویہہ
ات	ہتھ	ہتھ	وال	وال	وار
پوڑا	پوڑا	پوڑو			

کہیں کم کرن والے شخص دے کم نال کشمیری وچ ”وول“ لایا ویندے جڈاں جو

سرائیکی تے سندھی وچ ”والا“ تے ”وارو“ دا وادھا کیتا ویندے ۛ

کشمیری	سرائیکی	سندھی	کشمیری	سرائیکی	سندھی
لکھن وول	لکھن والا	لکھن وارو	کرن وول	کرن والا	کرن وارو
منکن وول	منکن والا	منکن وارو			

ات واسطے لہندا گروپ دیں زبانیں ہندکو، سرائیکی، سندھی اتے گجراتی وغیرہ کون
ہندا آریائی نبردی بجائے انڈس یا پشاپہ نبروچ شامل کیتا وچنچ سیکدے۔

توں بے شمار دوتے پنجابی بولن والے مہاجر بھرا! انھیں علاقیاں وچ آتے آباد تھیں گے۔ انھیں آباد
 کردیاں دی گئیں ہک نو بھکی زبان تہذیب تے معاشرت ہئی۔ انھوں دی معاشرت نال انھیں دی
 سونہر روہ تھی جس میں ایں ماپ بل ہک نوں پاکستانی تہذیبی شخص وجود وچ آیا جیڑا حاکم اسان
 ساریاں دی سب توں وڈی سچائی ہے تے جس تے اسان سب کوں حقیقی ملن ہے۔ ہن تیں دے
 ویورے توں اسان ایں حقیقت تیں جکے ہیں کہ وادی سندھ دے قدیم باشندے داروڑی ای انھوں
 دی قسیم تہذیب دے پہلے وارث ہن۔ انھیں دی تہذیب تے لسانی وارثت آج تیں اساڈی زبان
 تے کچھ وچ ساہگھندی پئی اے۔ ایندے بعد ایں علاقے وچ ہوں ساریاں تہذیبی قدراں
 دیرے لاتے۔ اپنے اپنے نقش چھوڑیے جھماں وچ آریا۔ ایرانی ہندھ تے برہمن سماج دے اثرات
 قابل ذکر ہن۔ ول انھیں اسلام دا پیغام بچاتے اے علاقہ اسلام دے ازلی نور نال لک اٹھیا۔
 اسلامی تہذیب تے معاشرت انھوں دی سب توں وڈی سچائی بن گئی تے آج اے سرزمین اسلام
 تے پاکستان دے حقیقی نظریے تے پیغام دی امن ہے۔

زبانوں دی ونڈ

ماہرین لسانیات دنیا وچ بولیاں و بھجی والیاں زبانوں دی ونڈ ڈوں طرحاں کریندن۔
 پہلی قسم وچ زبانوں کوں انھیں دی لفظی تے حرفی خصوصیات دی بنیاد تے ڈوں وڈیاں قسماں وچ
 ونڈ ڈاؤن دے۔ ڈی وچ جی قسم دی ونڈ نسلی تے تاریخی تعلقات دی بنیاد تے کیتی ویندی ہے۔ تاریخ
 تے نسلی تعلقات دے لحاظ نال دنیا دیاں زبانوں کوں اٹھ وڈے لسانی خاندان وچ ولہاؤ تاہے۔ او
 تھ خاندان اے ہن۔

(1) سامی	(2) ہند چینی	(3) دراوڑی	(4) مونڑا
(5) افریقہ	(6) امریکی	(7) ملایا	(8) ہند یورپی

انھیں سارے ٹبروں وچوں ہند یورپی اسٹیمے نزدیک وڈی اہمیت ایں کیے رکھدی
 جو برصغیر پاک و ہند دیاں اکثر زبانوں میں دے نال تعلق رکھدن ایندے علاوہ یورپ دیاں
 تھ وڈیاں زبانوں ہندے زمرے وچ شامل ہن۔ ڈاکٹر سید محی الدین قادری زور ہندوستانی
 ت وچ ہند یورپی زبانوں دا بک نقشہ ڈتے۔ (24)۔ اسٹیمے موضوع دا کچھ چھوٹا ہند
 روہ دی بک منگھی ہند آریائی نال ہے جس کیے اسان انہی کچھ مہاڈارن ہوں پاسے

وچ کا کئی۔ خواہ آریائی ہووے یا دراوڑی یا کول۔ تبت تے چینی۔ حروف گ۔ ہ۔ ڈ۔ پ۔
اے زبان پول والے ایں ملوہاں ادا کریندن کہ اکھدیں وقت ساہ زرخہ وچ رک ویندی
ہے۔ (26)۔ ایں کالم تے بحث دی لوڑ کا کئی جو سرائیکی زبان وچ بالکل ایسے اضافی حروف رائج
ہن جیڑھے ڈاکٹر زور دے علم توں اوڑھ رہیہے۔ تے جتھوں اے وی معلوم تھیندے جو او خود
کیٹے وڈے لسانی مغالطے دا شکار ہن۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق آہدن۔ "ایں تقسیم وچ لہندا تے ملتان
دے درمیان دا عطف اے ظاہر کریندے جو اے ڈوہ علیحدہ علیحدہ پولیاں ہن یعنی اے ڈوہیں
پولیاں (لہندا تے ملتان) دراصل پنجابی دیاں شاخاں ہن۔ ایں تقسیم دے کیے کوئی دلائل پیش نہیں
کیے تے اسا کوں اینداناں سخت اختلاف ہے۔" (27)

ہک ہئے ماہر لسانیات ڈاکٹر سنیتی کمار چڑجی ہند آریائی زباناں دے جتے بندی ایں
کریندن:

- (1)۔ اتر پچھم دا جتھا: ہند کی یا لہندا یا پچھمی پنجابی پولیاں۔ سندھی پچھمی سمیت
- (2)۔ دکھی جتھا: مرہٹی۔ کوکھی اور ملہی
- (3)۔ پوربی جتھا: اڑیا۔ بنگالی۔ آسامی۔ بہاری پولیاں
- (4)۔ پنج پوربی جتھا: پوربی ہندی
- (5)۔ پنج دیس کا جتھا: پچھمی ہندی (کھڑی، بانگڑو، برج باشا، قنوجی، پنجابی،
راجھستانی، گجراتی، بھیلی پولیاں)۔
- (6)۔ اتری جتھا: پہاڑی پولیاں۔ (28)

ڈاکٹر مسعود حسین خان وی زباناں دا علم رکھن والے ہک منے ہوئے سیانے ہن۔ او
ڈاکٹر چڑجی دے لسانی نقشہ وچ تھوڑی جی ترمیم کرکے دے بعد برصغیر پاک و ہند دیاں جدید
زباناں دی ایں تقسیم کریندن۔

- (الف): مدھ دیس دی زبان خاص مغربی ہندی
- (ب): درمیانی زباناں پنجابی۔ راجھستانی۔ گجراتی۔
- (ج): شمال مغربی ہندوستان دیاں زباناں لہندا۔ مغربی پنجابی۔ سندھی پہاڑی پولیاں۔ پوربی ہندی

بہاری۔ اڑیا۔ بنگالی۔ آسامی

(و): مشرقی ہندوستان دیاں زبانیں

مرہٹی

(ر): جنوبی ہندوستان دی آریا زبانیں

ڈاکٹر مسعود حسین خان اس تقسیم دی وضاحت کریندیں ہونیں لہندا لی بارے آکھے جو

لے مغربی پنجاب دی زبان اے۔

ایندیاں آتے مشرقی پنجابی دیاں حداں کجھ ایس طرحاں ملیا ہونیاں ہن جو بعض سرحدی اضلاع وچ انھاں دا تھکھڑ و مشکل تھی ویندے۔ لہندا آتے دُردیا پشاج زبانیں دا اثر ہوں زیادہ ہے۔ مغربی پنجاب وچ کئی ویں شامل ہے جتھاں قدیم زمانے وچ پشاجی پراکرت براہچڑہ اپ بھرنش پڑی ویندی ہئی۔ لہندا مغربی پنجابی جا کئی ہند کی یا اوچی دے ناں نال دی مشہور ہے۔ لہندا دے معنی سمت مغربی ہے۔ اے پھر اپنے گرام تے فرہنگ دے اعتبار نال مشرقی پنجابی توں مختلف ہے۔ ایندا اپنا رسم الخط لہندا ہے۔ (29)۔ ڈاکٹر مسعود حسین خان اس طرح وسیع تر سرائیکی زبان دی تعریف کیتی ہے۔ مختلف ادوار وچ سرائیکی زبان کیجے ورہیے گئے ناواں دا ذکر کرتے ایٹکوں پنجابی زبان توں بالکل جدا تے ہک نو۔ لکی زبان قرار ڈتے۔

ڈاکٹر سندھ شیعہ راء در ما لہندی کوں پنجابی توں انج ہک پو لی دی جاڈیندیں ہونیں زبان دی ونڈ ایس کیتی ہے۔

(1) مغرب تے دوا بہ ہنگ وچ دیاں زبانیں ہندی (کھڑی پو لی)

راحتستانی، گجراتی، مرہٹی۔

(2) مشرقی ہندوستان دیاں زبانیں۔

بہاری، بنگالی، آسامی، اڑیا

(3) شمال مغربی ہندوستان دیاں زبانیں۔

پنجابی، سندھی، لہندی، کشمیری، خینا کافری زبانیں

(30)

ڈاکٹر شوکت مہرواری پراکرتاں دے حوالے نال ہند آریائی زبانیں دے زمرے بشمندان۔ پنجابی کوں شور سنی زمرے وچ تے لہندا، سندھی کوں پشاجی زمرے وچ رکھیے۔

(1): پشاجی یا دردی زمرہ کشمیری۔ کوہستانی۔ پشتو۔ لہندا۔ سندھی

(2): شور سنی زمرہ مغربی ہندی، راحتستانی، پنجابی، گجراتی، پہاڑی

(3): ماگدھی زمرہ بنگالی، آسامی، بہاری، اڑیا، مرہٹی۔ (31)

ڈاکٹر سہیل بخاری انھیں ونڈاں کو تسلیم نہیں کر دے۔ او آہن کہ انھیں سب اُتے گریرین دی چھاپ ہے۔ ہر کہیں پولاں دی ملن تے ونڈ تے بھروسہ کیتے جڈاں ہو پولاں دی ہوں وڈی، کسٹری ہر پولاں دی وچ لکھی دھج سکدی ہے۔ میں کیتے پولیاں کوں آوازاں دی بنیاد تے ونڈناں چاہیدا ہے کیونجو آوازاں دا پولاں توں رشتہ پہلے آندے۔ ایندے علاوہ جنھاں پولیاں وچ کو جیہاں آوازاں ہوں اوہک پڈ و جیسے توں قریب ہوندن۔ جنھاں وچ ول ہووے اوہک پڈ و جیسے توں پرے۔ ول ایس طرحاں دی ونڈ وچ پولیاں دے ویس داوی پتہ لگپ ویندے کیونجو سانجھے ویساں دیاں پولیاں دی آوازاں پولاں تے اصولاں دا پتہ کو جیہاں ہوندے۔ میں سانگوں او اینکوں ہک پکی تے سائنٹفک ونڈ آہن۔ آوازاں کوں بنیاد بنا تے پولیاں دی ونڈ کریندن۔ (32)

(1) پشاپی یا دردی کشمیری۔ ہینا۔ خوارکا شاد غیرہ

(2) ہلکی آوازاں دیاں پولیاں تامل۔ تملکو۔ کسڑی۔ مایا لہم پولیاں

(3) بھاری آوازاں دیاں پولیاں۔ مہارپانوں دیاں پولیاں

(1) شورینی یا پچھمی تہی نون دیاں پولیاں، ہریانی، پنجابی، راجستھانی،

پوٹھواری، لہندی، ملتان، سندھی، سرائیکی، کجراتی، پچھی سرخنی، کوکنی

(2) ماگدھی یا پوربی شمالی دیاں پولیاں

(3) مہاراشٹری داندانی نون تے سین دیاں پولیاں

ماہرین لسانیات دی آپوں اٹنی ونڈ تے ہک ہے توں مختلف نظریات دا مطالعہ کرن دے بعد اسان ایس نتیجے تے پہنچے ہیں کہ ہر کہیں نے ایس سلسلے وچ اپنا ایرا آپ پدھے۔ کجھ تے ضرور گریرین دے نظریے دی چھاپ ہے۔ ہن تیں بیان کیتے ہئے انھاں لسانی ونڈارے توں کئی سوال پیدا تھیندن، جنھاں دی جان پرکھ ہوں ضروری ہے۔ گریرین دی ونڈ مطابق پنجابی تے لہندا یا ملتان پولیاں انج وانج ٹہرناں تعلق رکھدن یا انھاں وچ کوئی سانجھ ہے۔ لہندا تے ملتان (سرائیکی) دا آپس وچ کیا رشتہ ہے ڈاکٹر مہر عبدالحق نے "ملتان زبان دا اردو نال تعلق" وچ ایس موضوع تے زہج کے بحث کیتی ہے۔ انھاں دا اندازا ہے کہ پنجابی دا تعلق اٹنی اصل دے لحاظ نال اندر لے دائرے دیاں زبانان نال ہے۔ جیڑھے جوں لہندا شمال مغربی کرد وچ شامل

ہے اے نہ پنجابی دی شاخ ہے نہ قسم۔ بلکہ بک بالکل انج زبان ہے۔ ماہرین لسانیات ملتان، لہندا
تے سرائیکی دے تعلق بارے کافی حد تک مغالطے دا شکار تھین۔ کجھ تاں سندھ وچ پولی و نجمن والی
سرائیکی کوں ملتان توں بالکل انج بک پولی سمجھدن۔ کجھ لہندا کوں مغربی پنجابی آکھ تے ملتان توں
نکھیرا دیندن۔ کجھ نے ملتان۔ بہاولپوری۔ جٹکی سب کوں لہندا داناں ڈے ڈے تے۔ اتے ایہو
بھلا اندر ایس سارے وپرے دی بنیاد ہٹے لم جارج گریسن تے "لینگوئسٹک سروے" وچ لہندا دی
شمالی شاخ تے جنوبی شاخ یعنی ملتان نال ایندا اتنا بلبی مطالعہ کیجے۔ اتے بیشتر جہیں تے بک جملہ
"بک شخص دے ڈوں پتر ہن انہاں وچوں ہنڈھے اپنے پیو کوں

آکھیا۔ اے پیو میکوں ڈے جتی حصہ مال دا آندا ہے"۔
کوں معیار بنا مختلف لہیاں تے پولیاں دے حوالے ڈتن۔ گریسن آہدے۔ لہندا دیاں پولیاں دی
تعداد ہوں زیادہ ہے۔ سروے وچ مختلف نانواں دے تحت 22 پولیاں دی تفصیل ڈتی گئی ہے
(33) انہاں دے ڈوں وڈے گروہ ہن۔ بک جنوبی بک شمالی تے ڈوہاں کوں تقسیم کرن والی
لائسن سلسلہ کوہستان نمک دی جنوبی دیوار ہے۔ جارج گریسن ملتان تے لہندا ڈوہاں کوں لہندا ہی
آہدے۔ انہاں وچ فرق نہیں کریندا۔ جی واسطے ملتان دی نسبت آہدے

"اگر لسانی شہادت دی کوئی قیمت ہے تاں ایس وچ ذراوی شبہ نہیں
کیجا وچ سکدا کہ کہیں وقت بک زبان جو ایس لہندا نال بالکل قریبی
رشتہ رکھدی ہئی۔ ایس سارے علاقے وچ پولی ویندی ہئی۔ لہندا دی
بک قدیم شکل بک دفعہ یقیناً پھیل تے دریائے سرسوتی دے کنڈے
تیں پچی آتے اے ہٹن وی پنجابی دی بنیاد ہے۔"

اُتے اٹھائے کھل انہاں سارے سوالاں تے ڈاکٹر مہر عبدالحق نے اہٹی کتاب وچ تفصیلی جائزہ
گھدے۔ انہاں لہندا تے لہندا تے ملتان دے تقابلی مطالعے دے بعد ماہرین دے بھلاندریاں
دی نشاندہی کیتی ہے۔ او آہدن "اساں لہندا دے 11 نمونیاں کوں سامنے رکھ تے ڈٹھے۔ انہاں دا
سرسری مطالعہ وی اے ثابت کریندے کہ اے بک زبان دیاں مختلف پولیاں ہن افعال و اسماء دی
تعریف، ضمائر دی ساخت، حروف و استعمال تے الفاظ دی نشست سب بک طرح دی ہے۔ تھوڑا
ہوں جو اختلاف ہے۔ او علاقائی اثرات دی وجہ توں ہے اتے محض چند اسماء دے طرز ادائیسیں محدود

ہے جیسا اثر زبان دی ہیئت تے نہیں پوندا۔“ (34) مکدی گالھ اے کہ آج تئیں سارے ماہرین تے کتھا ہیں لہندا آکھ تے کہیں مغربی پنجابی، سندھی، جٹکی تے ملتان آکھ تے سرائیکی زبان کوں ہک مکمل تے ڈو جھیاں زبانوں دے ہم پلہ ہک وڈی زبان دی حیثیت نال تسلیم کیے۔ ۱۔